

Cartografia diocesana a Espanya (1570-1900)

Jesús Burgueño

Universitat de Lleida. Departament de Geografia, Història i Història de l'Art
jesus.burgue@udl.cat

Recepció: gener de 2023
Acceptació: juny de 2023
Publicació: setembre de 2023

Resum

La representació de les divisions territorials suposa un eix central de la cartografia. Els mapes de les demarcacions pròpies de l'Església catòlica —diòcesis i províncies eclesiàstiques— constitueixen un subgènere força conreat a Europa. A Espanya, la cartografia diocesana va aportar peces d'extraordinari interès i qualitat. Aquesta modalitat va desenvolupar una iconografia religiosa específica. A més, nombrosos mapes diocesans van ser dibuixats per eclesiàstics o persones properes a la cúria. El mapa regional més antic d'Espanya, el *Conventus Hispalensis* de Jerónimo de Chaves (original c. 1570), correspon a l'arxidiòcesi de Sevilla. Des d'aleshores fins al 1900 (quan finalment es van publicar dos mapes de grans dimensions amb la demarcació eclesiàstica de tot Espanya), tenim notícia de 123 mapes de caràcter diocesà, dels quals només vuit fan referència al conjunt del país (i tres d'aquests són estrangers). En aquesta producció, cal destacar les aportacions del geògraf Tomás López i les de l'*España sagrada*.

Paraules clau: mapa; diòcesi; història de la cartografia; Església

Resumen. *Cartografía diocesana en España (1570-1900)*

La representación de las divisiones territoriales supone un eje central de la cartografía. Los mapas de las demarcaciones propias de la Iglesia católica —diócesis y provincias eclesiásticas— constituyen un subgénero muy difundido en Europa. En España, la cartografía diocesana generó piezas de gran interés y calidad. Esta modalidad desarrolló una iconografía religiosa específica. Además, numerosos mapas diocesanos fueron trazados por eclesiásticos o personas próximas a la curia. El mapa regional más antiguo de España, el *Conventus Hispalensis* de Jerónimo de Chaves (original c. 1570), corresponde a la archidiócesis de Sevilla. Desde entonces y hasta 1900 (cuando finalmente se publicaron dos mapas de grandes dimensiones con la demarcación eclesiástica de toda España), tenemos noticia de 123 mapas de carácter diocesano, de los cuales solo ocho se refieren al conjunto del país (y tres de ellos son extranjeros). En esta producción, deben destacarse las aportaciones del geógrafo Tomás López y las de la *España sagrada*.

Palabras clave: mapa; diócesis; historia de la cartografía; Iglesia

Résumé. *Cartographie diocésaine en Espagne (1570-1900)*

La représentation des découpages territoriaux constitue un axe central de la cartographie. Les cartes des démarcations propres à l'Église catholique —diocèses et provinces ecclésiastiques— constituent un sous-genre très répandu en Europe. En Espagne, la cartographie diocésaine a généré des pièces de grand intérêt et de qualité. Cette modalité a développé une iconographie religieuse spécifique. Par ailleurs, de nombreuses cartes diocésaines sont dressées par des ecclésiastiques ou des personnes proches de la curie. La plus ancienne carte régionale d'Espagne, le *Conventus Hispalensis* de Jerónimo de Chaves (original vers 1570), correspond à l'archidiocèse de Séville. Depuis lors jusqu'en 1900 (lorsque deux grandes cartes avec la démarcation ecclésiastique de toute l'Espagne ont finalement été publiées), nous pouvons trouver des références de 123 cartes diocésaines, dont seulement 8 se réfèrent au pays dans son ensemble (et 3 d'entre elles sont étrangères). Dans cette production, ils devraient se démarquer les contributions du géographe Tomás López et celles de l'*España sagrada*.

Mots-clés : carte ; diocèse ; histoire de la cartographie ; Église

Abstract. *Diocesan cartography in Spain (1570-1900)*

The representation of territorial divisions is a mainstream of Cartography. The maps of the demarcations of the Catholic Church—dioceses and ecclesiastical provinces—constitute a very widespread subgenre in Europe. In Spain, diocesan cartography generated maps of great interest and quality. This modality developed a specific religious iconography. In addition, numerous diocesan maps were drawn up by clergy or people close to the curia. The oldest regional map in Spain, the *Conventus Hispalensis* by Jerónimo de Chaves (original c.1570), corresponds to the Archdiocese of Seville. From then until 1900 (when two large maps with the ecclesiastical demarcation of the whole of Spain were finally published), there is news of 123 diocesan maps, of which only eight refer to the whole country (and three of them are foreign). In this production, the contributions of the geographer Tomás López and those of *España sagrada* should be highlighted.

Keywords: map; diocese; history of cartography; Catholic Church

Sumari

1. Introducció	6. Notícia d'alguns manuscrits diocesans
2. Els inicis. Andalusia i la gestació del cànon cartogràfic diocesà	7. Una Monarquia Catòlica sense mapes diocesans?
3. Una cartografia a l'alçada del cardenal primat: Toledo	8. Un balanç
4. La fornada de mapes diocesans llevantins del segle XVIII	9. Cronologia
5. L'aportació cartogràfica de l' <i>España sagrada</i>	Referències bibliogràfiques

1. Introducció

La ciutat —totes les ciutats— té, en més o menys mesura, voluntat de projectar-se, ordenar i influir en el seu territori circumdant. El teixit de relacions entre ciutat i territori és dens i ferm, i constitueix un dels focus de reflexió de la geografia. De sempre ha convingut establir múltiples mecanismes de fidelització del país que envolta les ciutats, en una relació d'interès mutu. Una de les formes més reeixides i efectives d'assegurar el lligam entre el país circumdant i la seva ciutat de referència és l'administració. La presència a la ciutat de la seu d'organismes especialitzats vinculats al poder (de caràcter polític, militar, fiscal, judicial, universitari... i eclesiàstic) assegura la subordinació d'una determinada demarcació territorial. La cartografia administrativa s'encarrega de visualitzar aquest lligam orgànic entre una determinada ciutat i el país que l'envolta.

Dins d'aquest prolífic gènere cartogràfic, és lògic que existeixi una especialitat de caràcter eclesiàstic, particularment conreada en les èpoques de més prosperitat i preeminència de l'Església catòlica (en el cas de la Península). En aquest context, la ciutat esdevé seu episcopal i el territori subjecte s'anomena diòcesi o bisbat (*episcopatus*).

L'elaboració del mapa del territori d'un bisbat podia tenir una funció utilitària i informativa per a la cúria diocesana, però principalment orientava el nou bisbe, en l'etapa inicial de la seva prelatura, a l'hora de familiaritzar-se amb una demarcació que, d'ençà el Concili de Trento, tenia l'obligació de recórrer regularment en visita pastoral (Vila, 1980; Puigvert, 2003; Cárcel, 2007). Per això, un bon nombre de mapes diocesans es dediquen al bisbe (alguns inclouen el seu escut episcopal), especialment a l'inici de la seva prelatura. Però traçar el mapa d'un territori no té només una funció informativa, és també un acte d'autoafirmació, de dotació d'un element de prestigi, imatge de potestat, senyal d'identitat i afermament del lligam entre l'urbs (la catedral) i el territori (les parròquies).

La història de la cartografia no ha prestat gaire atenció al subgènere diocesà. A banda del notable estudi del jesuïta François de Dainville (1954) referit a la cartografia eclesiàstica francesa del segle XVI al XVIII, a penes podem esmentar el treball d'Emmanuela Casti (2007) referit a la Llombardia. Una aproximació més genèrica sobre cartografia politicoadministrativa permet parlar de les aportacions de Gilles Palsky (1996), Carme Montaner (2002b), David Buisseret (2007), Monique Pelletier (1996, 2007), Pau Alegre (2011) i Francesc Nadal (2019).

La cartografia eclesiàstica a Catalunya compta amb estudis escadussers, en relació amb les diòcesis (Rosselló, 2008), les parròquies (Puigvert, 1997; Burgueño i Gras, 2014) i l'organització territorial dels diversos ordes (Gras, 2008); a la resta d'Espanya, el panorama encara és més decebedor. En tot cas, manca una aproximació a la cartografia espanyola de l'àmbit eclesiàstic més rellevant: la diòcesi. Amb l'esmentada excepció francesa (Dainville, 1954), no tenim notícia d'un inventari semblant fet a la resta d'Europa, malgrat l'abundància de mapes diocesans en països com Alemanya, Bèlgica, Itàlia o els Països

Baixos. La nostra investigació pretén esbrinar i avaluar la importància que va tenir la cartografia diocesana a Espanya fins al 1900.

Els cinc apartats següents exemplifiquen obres, tipologia, esdeveniments i protagonistes de la producció cartogràfica diocesana peninsular. L'apartat setè posa el focus en la migrada producció de mapes referits al conjunt del país. Dos apartats finals presenten les conclusions de la recerca i identifiquen les fases que s'observen al llarg del temps en l'elaboració de mapes eclesiàstics.

2. Els inicis. Andalusia i la gestació del cànon cartogràfic diocesà

Si el cas d'Andalusia fos representatiu, hom podria pensar que ja al segle XVI era usual a Espanya l'elaboració de mapes diocesans, però el cert és que no es coneixen altres exemples tan reculats en el temps a la resta de l'estat. El primer mapa imprès que presentava una extensa part de la Corona hispànica va tenir precisament un caràcter eclesiàstic: l'*Hispalensis Conventus Delineatio*, gravat a Anvers el 1579 i inserit dins el *Theatrum Orbis Terrarum* d'Abraham Ortelius, fet a partir d'un original de Jerónimo de Chaves (1523-1574) (Hernando, 1998)¹. Amb tot, cap simbologia l'identifica a simple vista com a mapa de caràcter eclesiàstic. L'àmbit representat certament ho és, però la forma no presenta encara trets específics.

Pocs anys després (1587), l'eclesiàstic Gaspar Salzedo va dibuixar, per ordre del bisbe de Jaén, el bell manuscrit *Geographia o description nueva del obispado de Jaén* (Olmedo i Cortés, 2010)². Aquest sí que inclou un símbol religiós genèric (la creu), presidit per l'inequívoc emblema episcopal del capell amb cordons i borles (en canvi, l'escut del bisbe es presenta a banda, sense elements que el diferenciïn de l'heràldica nobiliària). S'hi inclouen les demarcacions arxiprestals diferenciades per colors, així com dues jurisdiccions exemptes: la vicaria de Martos, de l'orde de Calatrava, i l'abadia d'Alcalá la Real.

Possiblement per iniciativa de Gonzalo Argote de Molina, el mapa de Salzedo va passar a mans del cosmògraf Domenico de Villarroel, qui el va dur a impremta³, tal com explica una cartel·la: «Descripción del Reino de Jaén. Ordenada por el Dotor Gaspar Salzedo de Aguirre, natural de Baeça y prior de Arjonilla, dibuxada por Juan Domenico de Villarroel, cosmógrafo del Rey Ntro señor. Cortada en Sevilla por Baptista Camila». Aquest va ser el primer mapa d'una demarcació politicoadministrativa imprès a Espanya (Hernando, 2001). L'escut del bisbe apareix cobert pel capell i els cordons episcopals (figura 1). El mapa de Villarroel és també més canònic perquè fa un gir de 180 graus a l'original de Salzedo per tal de situar el nord a la part superior. En el dors del mapa, s'esmenta l'existència també d'un mapa del Regne de Còrdova que no s'ha conservat.

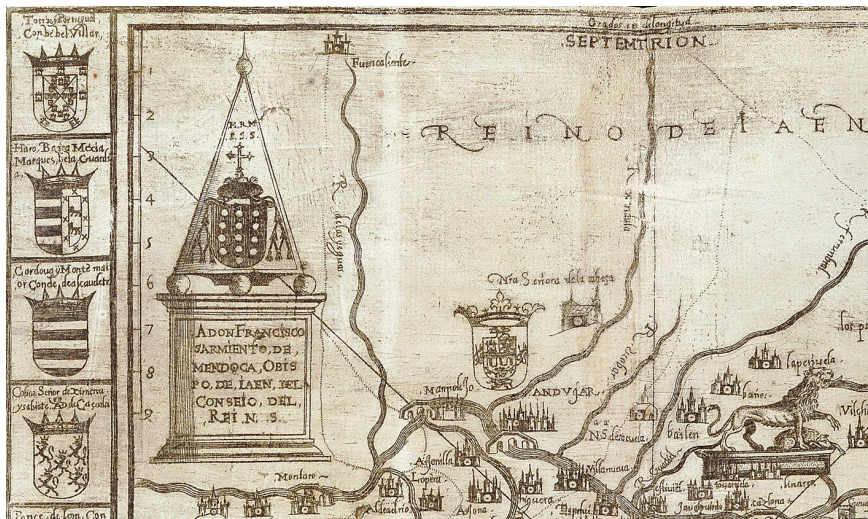
L'orientació inversa, amb el sud a la part superior, és present també en els diversos mapes i pintures de l'arquebisbat de Granada elaborats fins a

1. <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8442278f?rk=42918;4>>.

2. <<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000017792>>.

3. <<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000033620>>.

Figura 1. Juan D. de Villarroel, *Reino de Jaén*, 1588 (detall amb l'escut del bisbe)

Font: Biblioteca Nacional de España.

Figura 2. Gregorio Forst Man, *Descripción del obispado de Jaén*, 1653, Madrid

Font: Real Academia de la Historia.

Figura 3. Luis David Hoffrichter, Joaquín López Olabe (grab.), *Descripción del obispado de Córdoba*, 1673 (detall amb l'escut del bisbe)

Font: Instituto de Estadística y Cartografía de Andalucía (IECA).

mitjan segle XVIII⁴. Del document precursor, *Description del arçobispado de Granada*, només se'n coneix un exemplar imprès, relligat amb un manuscrit del 1605⁵. L'autoria s'atribueix a l'argenter Alberto Fernández, «iniciador de la calcografia granadina entre 1595 y 1611, a partir, muy probablemente, de un modelo del maestro mayor de la catedral Ambrosio de Vico», autor d'un important plànol de la ciutat de Granada del final del segle XVI i estampat el 1613 (García Luján, 2002).

El 1653, el calcògraf madrileny Gregorio Fosman (o Forst Man) va gravar una nova *Descripción del obispado de Jaén*⁶. Aquest és un dels darrers mapes eclesiàstics que conté l'escala gràfica presidida pel compàs de puntes obert: un

4. La ubicació del sud a la part superior no és infreqüent en la cartografia renaixentista, per exemple en diversos mapes (sobretot insulars) de la *Galleria delle carte geografiche* del Vaticà (1580-85) i també en els mapes corresponents a les regions cantàbriques peninsulars de l'atles de Pedro Texeira (1634) (Pereda i Marías, 2002).
5. <<https://ws089.juntadeandalucia.es/institutodeestadisticaycartografia/blog/?s=description+del+ar%C3%A7obispado>>.
6. <<https://bibliotecadigital.rah.es/es/consulta/registro.do?id=15927>>.

símbol característic de la cartografia del Renaixement que aleshores ja es devia considerar un detall gràfic una mica arcaic. La força posterior *Chorographia del obispado de Cuenca* (1692), gravada també per Fosman a partir del disseny fet pel capellà Bartolomé Ferrer Pertusa, obeeix a uns cànons estilístics ben diferents, força més barrocs⁷.

Clou la sèrie de mapes eclesiàstics andalusos primerencs la *Descripción del obispado de Córdoba* (1673) de Luis David Hoffrichter, «presbítero de nación alemán»⁸. Aquest mapa estableix definitivament el cànon diocesà per excel·lència (encara que no arribés a ser emprat, ni de bon tros, de manera majoritària), en el qual se situa en lloc preeminent l'escut del bisbe de l'època, presidit pel capell de sis borles per banda (en l'únic exemplar que es conserva són acolorides en verd, com correspon a aquesta prelatura). El mapa de Còrdova de Tomás López (1761)⁹ encara es basa en el de Hoffrichter. Això va dur a l'error de creure coincidents els límits del regne/província de Còrdova amb els diocesans.

3. Una cartografia a l'alçada del cardenal primat: Toledo

Resulta lògic i previsible que l'arquebisbat de Toledo, el més poderós i amb més rendes del país, presidit habitualment per un cardenal que ostentava el títol de primat d'Espanya, fos un dels primers a tenir una representació cartogràfica pròpia. Efectivament, aquesta arxidiòcesi compta amb un dels primers mapes publicats a Espanya: *Toletani Archiepiscopatus Descriptio* (figura 4)¹⁰. L'obra no declara la data de realització; com en altres casos, la clau es troba en l'escut episcopal, que correspon al cardenal Baltasar Moscoso, prelat entre el 1646 i el 1665 —aquestes són, doncs, les dates extremes que cal atribuir-li. En canvi, sobre l'autoria no podem aportar res conclouent.

Així com el mapa del bisbe Moscoso presentava una factura austera, el del cardenal Luis Manuel Fernández Portocarrero —prelat entre el 1677 i el 1709— és possiblement el més magnífic de la història cartogràfica espanyola, no només diocesana: un autèntic emblema del poder que ostentava la mitra toledana, d'acord també amb el destacat paper polític del seu titular com a *valido* de Carles II (figura 5)¹¹.

Data i autoria s'indiquen fora del marc, en el marge inferior esquerre: «I. F. Leonardus delineabat et æri incidebat, Madriti Anno 1681» (si bé no es pot descartar que la darrera xifra fos un 7). El gravador flamenc Johann Friedrich Leonart o Juan Francisco Leonardo era a Madrid, si més no des del

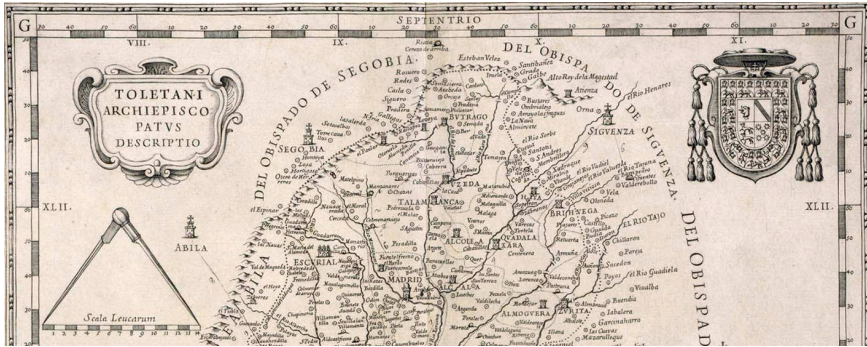
7. <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53057066b>>.

8. <<https://ws089.juntadeandalucia.es/institutodeestadisticaycartografia/blog/?s=obispado+de+c%C3%B3rdoba>>.

9. <<https://biblioteca.cordoba.es/index.php/biblio-digital/grabados/7270-1761-mapa-reyno-cordova.html>>.

10. <<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000016967>>.

11. <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530572898.r=Toletum%2C%20Hispanici%20Orbis%20Urbs?rk=21459;2>>.

Figura 4. *Toletani Archiepiscopatus Descriptio* (fragment superior)

Font: Biblioteca Nacional de España.

1680. Aquest mapa destaca d'entrada per les seves dimensions: es van necessitar quatre làmines per reproduir un dibuix de 112 cm d'amplada. La seva extensa explicació en llatí s'encapçala amb allò que cal conceptualitzar com a títol: *Toletum, Hispanici Orbis Urbs*.

L'escut d'Espanya (en una versió arcaïtzant, perquè inclou l'emblema de Portugal) ocupa l'angle superior esquerre, mentre que l'emblema del cardenal se situa a l'angle superior dret. Les dues escales gràfiques (en llegües castellana i alemanya) són a una mena de tauleta que penja d'una de les cintes que surten de l'escut arquebisbal i s'estenen capritxosament per tota la perifèria de l'obra.

Orlen el mapa un total de 16 vistes de monuments de la capital i localitats de l'arquebisbat (Orà inclòs) o bé que hi tenien alguna mena de relació (com ara Ventosilla, vedat de caça proper a Aranda de Duero, «Sitio de Recreation de la Dignidad»).

Tot plegat fa que aquest grandiloqüent mapa fos insuperable en l'aspecte simbòlic, alhora que molt llegible en la informació estrictament cartogràfica. L'intent d'emulació per Tomás López (*Mapa geográfico del arzobispado de Toledo*)¹², un segle després (1792), es pot considerar, al costat del treball del seu predecessor, més aviat un fracàs.

4. La fornada de mapes diocesans llevantins del segle XVIII

Al segle XVIII es van realitzar tres mapes diocesans cabdals en el Llevant peninsular: *Obispado de Cartaxena, reino de Murcia*, de Felipe Vidal y Pinilla (1724)¹³; *Mapa del arzobispado de Valencia*, gravat per Hipólito Ricarte i revisat pel científic Tomás M. Villanova Muñoz (1761)¹⁴, i finalment el *Mapa coro-*

12. <<https://descargasarchivo.toledo.es/details.vm?q=parent:0000022089&lang=es&view=-global&cs=15>>.

13. <<https://bibliotecadigital.rah.es/es/consulta/registro.do?id=12765>>.

14. <<https://bibliotecadigital.rah.es/es/consulta/registro.do?id=12775>>.

Figura 5. I. F. Leonardus, *Toletum*, 1681, Madrid

Font: Instituto Geográfico Nacional

gràfic del obispado de Segorbe (1773), fet sota els auspicis del frare trinitari i bisbe de Segorbe Alonso Cano¹⁵.

Els dos primers comparteixen orientació (l'oest a la banda superior, seguint la tradició del mapa del Regne de València d'Antoni Cassaus) i estètica barroca, si bé el gravat del valencià és d'una qualitat extraordinària en les figures de l'ornamentació (el mapa en si és només discret).

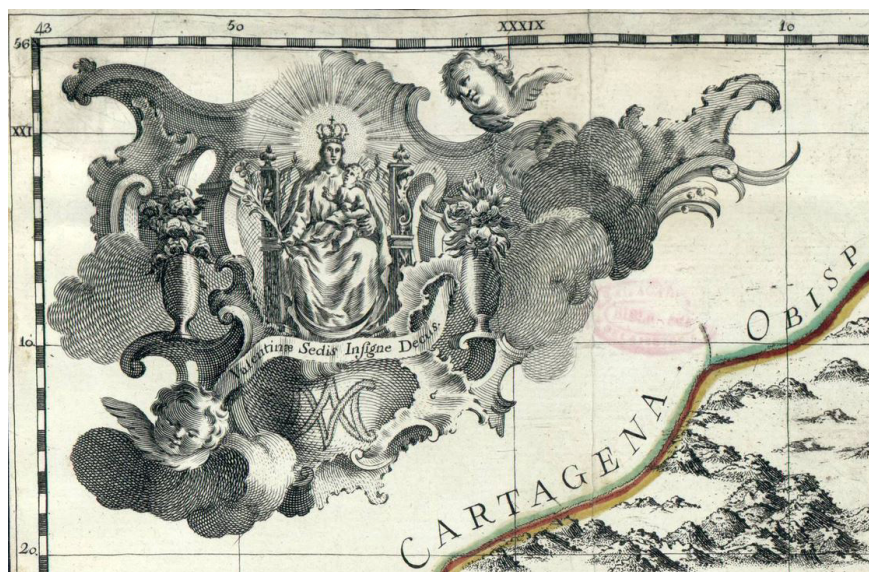
El mapa de Vidal (López Gómez i Manso, 2006: 370) situa als angles superiors quatre escuts, a una banda els de la monarquia i la ciutat de Múrcia, i a l'altra l'episcopal del cardenal Belluga (qui va ser virrei de València i Múrcia), el qual sosté l'emblema del capítol murcià: una gerra amb lliris. D'aquest escut floral *penja*, alhora, l'escala gràfica, a l'estil de l'abans comentat mapa de Toledo (figura 5).

Tomás López va comptar en aquest cas amb una font excel·lent per al seu *Mapa del obispado y reyno de Murcia* (1768), només li va caldre girar-lo 45 graus per situar el nord a la part superior.

El mapa de l'arquebisbat de València respon al gust rococó: ús de rocalla, teles i plectres en la figura femenina, la presència inquietant d'un nen sàtir... El domini de les ombres i la delicadesa del dibuix ens semblen un treball excep-

15. <<https://bibliotecadigital.rah.es/es/consulta/registro.do?id=12777>>.

Figura 6. Hypolito Ricarte (grab.), Thomas Villanova, *Mapa del arzobispado de Valencia*, 1761 (detall amb la imatge de la Verge Maria, a la part superior)

Font: Real Academia de la Historia.

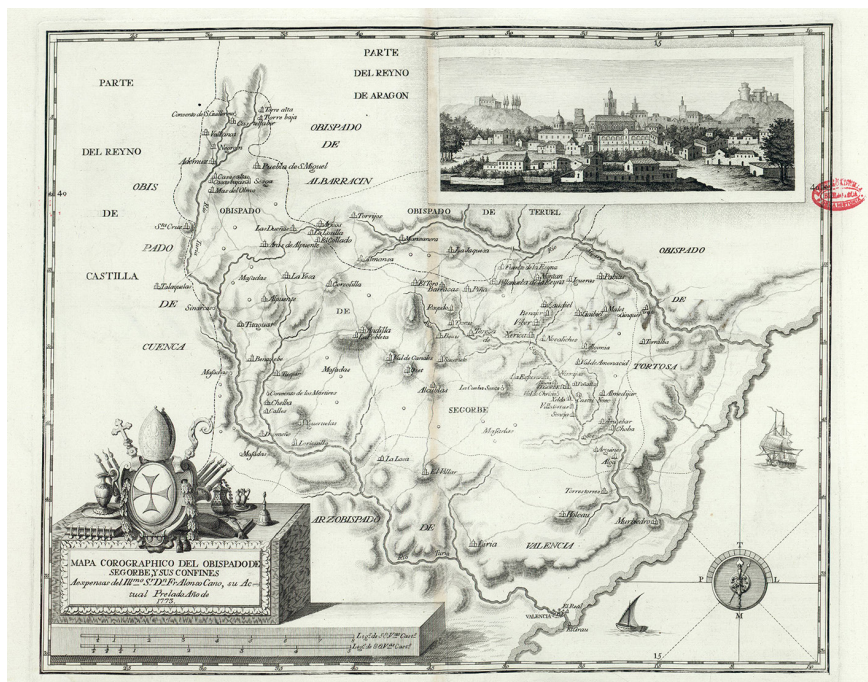
cional. La simbologia religiosa es limita a la imatge de la Mare de Déu de la Cadira, de la catedral de València (figura 6).

Diversos estudiosos de la cartografia valenciana (Faus, 1997; Rosselló, 2008) consideren anònim aquest mapa, però potser cal interpretar que en aquest cas —com en d'altres— el gravador n'era també l'autor. Ricarte hauria pogut traçar l'àmbit geogràfic de l'arquebisbat a la vista del mapa de Cassaus, del 1693 (Rosselló, 1988). Era una base prou bona per reeixir amb l'encàrrec, amb el complement d'alguna altra font d'informació i comptant, a més, amb la supervisió de Tomás Villanova en aspectes com ara les coordenades geogràfiques. No endebades Ricarte va treballar anys després en el gravat d'un altre mapa extraordinari: el *Mapa geográfico de América Meridional* de Juan de la Cruz Cano (1771).

L'estètica del mapa de Segorbe (figura 7) respon a un paradigma diferent, neoclàssic, de la mateixa manera que per a la representació del relleu s'arraconen els puerils perfils de muntanyes per adoptar un dibuix més modern (però no menys fictici) mitjançant *hachures*. La simbologia religiosa pren un destacat protagonisme en el marmori altar que hostatja el títol de l'obra, presidit per l'escut de l'orde de la Santíssima Trinitat i dels Captius: la creu trinitària amb uns grillons de presidari.

Sempre ha intrigat l'autoria d'aquest mapa (Faus, 1997: 216; Rosselló, 2008: 198), però amb moltes reserves podem apuntar com a possible autor

Figura 7. Mapa corogràfic del obispado de Segorbe, 1773

Font: Real Academia de la Historia.

(o si més no com a influència directa) l'enginyer militar i arquitecte José de Hermosilla y Sandoval (1715-1776), que havia coincidit i col·laborat diversos anys a Roma amb Alonso Cano. Avala aquesta hipòtesi la coincidència en el disseny del singular símbol de nord, tant al mapa del bisbat com al *Plano general de la fortaleza del Alhambra*, manuscrit d'Hermosilla pocs anys anterior¹⁶.

5. L'aportació cartogràfica de l'*Espanya sagrada*

Una magna obra d'història eclesiàstica d'Espanya, l'*Espanya sagrada*, impulsada pel frare agustinà Enrique Flórez (1702-1773), va tenir un paper destacat en l'edició de mapes diocesans. La publicació va ser continuada, a la segona meitat del segle XIX, per la Real Academia de la Historia (RAH). Això explica l'abundància de mapes diocesans en els fons de la RAH.

El primer volum de l'obra conté un vertader tractat de geografia, obra del pare Flórez. En el «Discurso previo», fa esment dels mapes diocesans existents, molts fets per eclesiàstics. Atesa la sensibilitat geogràfica del director de

16. <<https://www.academiacolecciones.com/dibujos/inventario.php?id=MA-0619>>.

l'*España sagrada*, resulta lògic que volgués il·lustrar amb un mapa la dissertació referida a cada bisbat. Diverses diòcesis tenen en aquesta obra el seu primer mapa conegut. En la primera etapa de la col·lecció, es van publicar set mapes: Astorga (1761), dibuixat pel rector de La Bañeza Manuel Sutil¹⁷; Ourense (1763)¹⁸ i Mondoñedo (1764)¹⁹, realitzats per l'il·lustrat corunyès José de Cornide (Manso, 2010); Tui (1766), pel pintor gallec Rosendo Amoedo²⁰; Lugo (1768), d'autoria desconeguda²¹; Barcelona (1774) per Francisco X. de Garma, autor també d'un important mapa de Catalunya (Rosselló, 2011)²², i Tortosa (1801), per Francisco Vidal, prevere d'aquell bisbat²³. Tret dels corresponents als dos extrems cronològics, la resta van ser gravats per Tomás López.

A mitjan segle XIX, es va reprendre la inserció de mapes, concretament els referits a Lleida (1850), Barbastre (1862) i Tarassona (1865), a més de fer-se noves versions de Barcelona i Tortosa. No se'n coneix la seva autoria. És remarcable que cap dels mapes de l'*España sagrada* inclogués l'emblema del bisbe de l'època ni cap simbologia religiosa: són mapes de factura estrictament *civil*.

6. Notícia d'alguns manuscrits diocesans

Una part significativa de la producció cartogràfica diocesana va restar inèdita, atès que els seus usuaris principals formaven un cercle reduït que en tenia prou amb un sol exemplar, disponible per a la consulta en alguna de les dependències episcopals. Escometre una edició era, a més, un dispendi que es podia considerar innecessari. Per tant, en totes les èpoques podem trobar exemplars manuscrits de gran interès, per les seves característiques estètiques i per la seva informació estrictament diocesana. A títol d'exemple, comentem tres d'aquestes obres, d'èpoques ben diverses.

Durant la primera meitat del segle XVIII, els mapes editats són ben escadussers, però n'hi ha diversos de manuscrits. En trobem un exemple d'extraordinària bellesa a *Imagen del arzobispado de Granada*, del metge i científic Francisco Fernández Navarrete (Granada, c. 1680 – Madrid, 1742), inclosa en el seu tractat *Cielo y suelo granadino. Idea de la historia natural de Granada* (Fernández Navarrete, 1997: 328). Aquesta obra, datada el 1732, es conserva a l'Arxiu Biblioteca dels Franciscans de Catalunya²⁴. A diferència de la iconografia granadina precedent, Navarrete va orientar el mapa de la manera convencional.

17. <<http://fcd2.inf.um.es:8080/xmlui/handle/9/6837>>.

18. <<http://biblioteca.galiciana.gal/gl/consulta/registro.cmd?id=6591>>.

19. <<https://bibliotecavirtual.defensa.gob.es/BVMDefensa/es/consulta/registro.do?id=100522>>.

20. <<https://bibliotecavirtual.defensa.gob.es/BVMDefensa/es/consulta/registro.do?id=100524>>.

21. <<https://bibliotecavirtual.defensa.gob.es/BVMDefensa/es/consulta/registro.do?id=99290>>.

22. <<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000034208>>.

23. <<https://bibliotecadigital.rah.es/es/consulta/registro.do?id=62236>> (edició del 1859).

24. <<https://www.juntadeandalucia.es/institutodeestadisticaycartografia/cartoteca/buscar/getetiqueta/id/119944>>

L'autor va exercir com a metge de l'arquebisbe Francisco de Perea. Aquesta circumstància li va permetre recopilar informacions referides a la demarcació eclesiàstica. En la seva composició, destaca la imatge de Nuestra Señora de las Angustias, patrona de la ciutat i arxidiòcesi de Granada, si bé Navarrete prescindeix del Crist jacent als peus de la Verge i el substitueix per un ampli faldar. El preciosista dibuix de localitats i accidents geogràfics, així com la riquesa toponímica, és certament notable. Sorpren també l'ús intencionat del color, d'acord amb les característiques paisatgístiques dels diferents terrenys: cultius, boscos, matollars, rocam... Queda clar que el polifacètic Fernández Navarrete era també un excel·lent dibuixant.

A la Real Academia de la Historia es conserva el *Mapa del obispado de Sigüenza* [sic], bell manuscrit amb una discreta signatura: Palom[are]s. f[eci]t (López i Manso, 2006: 359). Es tracta de Francisco Javier de Santiago Palomares (1728-1796), escrivà de l'arxiu de la Secretaria d'Estat. Pot ser una còpia feta per encàrrec del director de l'Academia, Pedro Rodríguez Campomanes, a partir d'un original ingressat a l'Academia el 1740 (López i Manso, 2006), probablement en mal estat. Carmen Manso, autora de la biografia més completa de Palomares, situa la data del manuscrit entre el 1781 i el 1783 (aquell any T. López l'esmenta en el seu mapa de la província de Sòria).

Es tracta d'una peça molt polida, elegant i llegible. A més del títol (en cartel·la del tipus rocalla i presidit per la mitra), és curiosa la ubicació de la llegenda o «Explicación de las notas de este mapa» en un simulacre de full un xic rebregat i clavat en el mapa amb una agulla²⁵. Molts llogarets amb esglésies annexes o sufragànies es relacionen gràficament, mitjançant línies de punts, amb les seves respectives parroquials o esglésies matrius (figura 8).

Finalment, esmentem un manuscrit diocesà que cronològicament tanca la nostra recerca: el *Mapa de la diócesis de Jaca siendo su obispo el Illmo. y Rdo. señor D. José Lopez Mendoza y Garcia* (1898), a escala 1:100.000. Possiblement, no es va dur a impremta per les seves grans dimensions (123 cm d'amplada). Es troba penjat i emmarcat en un lloc destacat de les dependències del bisbat de Jaca. El seu autor va ser el cartògraf Francisco Magallón, autor també d'un *Mapa de Aragón* (1890) i del *Mapa de la diócesis de Madrid-Alcalá* (1897). Magallón es recolza en el mapa de la província de Saragossa de F. Coello (el full de Osca no es va publicar) i en l'abundant cartografia excursionista del Pirineu generada pel Club Alpin Français les darreres dècades del segle XIX (Montaner, 2002a):

Para este mapa, formado exclusivamente con el fin de ofrecerlo al ilustre y virtuoso obispo que rige en la actualidad la diócesis, se ha tomado por base la triangulación geodésica de España, datos de los publicados por Coello, [Ferdinand] Prudent, [Franz] Schrader, [Edouard] Wallón, [conde de] Saint,[-] Saud y otros geógrafos, y muchas observaciones propias.

25. Una mena de *trompe-l'œil* cartogràfic. Aquest recurs expressiu s'empra força a la Galeria dels mapes vaticana, aplicat a les figurades làmines amb vistes complementàries que acompanyen la pintura principal.

Figura 8. Palom[are]s., Mapa del obispado de Sigüenza (detail)

Font: Real Academia de la Historia.

7. Una Monarquia Catòlica sense mapes diocesans?

La Corona hispànica va ostentar durant segles el nom alternatiu de Monarquia Catòlica. Hom podria pensar, doncs, que la cartografia espanyola estaria amarada de representacions diocesanes i, especialment, que en diverses èpoques s'haurien elaborat imatges de síntesi de la compartimentació eclesiàstica peninsular. El poder que tenia l'Església en l'Antic Règim abonaria igualment aquesta hipòtesi. La realitat, però, és ben diferent. Res a veure amb el cas de Portugal, on ja trobem representada la demarcació diocesana (i cap altra) en el seu primer mapa imprès, del 1561, editat a Venècia per Michele Tramezzino, a partir d'un original perdut de Fernando Álvares Seco (Garcia, 2010). Aquesta visió eclesiàstica es trasllada al Regne d'Aragó (1619) de la mà d'un cèlebre cartògraf, precisament portuguès, João B. Lavanha (Hernando, 1996). Però el mapa d'Aragó va ser una excepció dins la producció nacional²⁶.

Només un cartògraf francès, Nicolas Sanson (1600-1667), autor d'una ingent producció de temàtica eclesiàstica (Dainville, 1954), va creure necessari i factible aportar un mapa diocesà de síntesi del conjunt de la Península: *Carte generale d'Espagne en archeveschés et eveschés comme ils sont a present* (1651)²⁷.

Malgrat les seves petites dimensions, és un producte digne, atesa la indigència de fonts d'informació disponibles. Aquest mapa és un dels fulls d'un petit atlas temàtic regional (*L'Espagne, descrite en plusieurs cartes et differens traittés*

26. La delimitació diocesana és més visible en versions il·luminades, com ara la de Schenk i Valk en l'*Aragoniam Regnum. Auctore Joanne Baptista Labanna*: <<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000033724>>.

27. <<https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/atles/id/586/rec/3>>.

Figura 9. A. Menard, Inselin (grab.), *L'Espagne catholique*, 1707 (detall de la cartella amb el títol)

Font: Bibliothèque Nationale de France (Gallica).

de Geographie et d'Histoire) i no va tenir continuïtat, ans al contrari: mapes posteriors van empitjorar el traçat d'alguns límits diocesans.

Val a dir que Sanson també va ser l'autor del primer mapa de Catalunya amb la demarcació diocesana: *Principauté de Catalogne, divisée en neuf diocèses* (1660)²⁸. Josep Aparici també va afegir la demarcació episcopal al seu gran mapa del Principat (1720), però va donar més protagonisme a la delimitació d'ordre civil, en corregiments i vegueries²⁹.

Deixant de banda un assaig poc compromès d'Antoine Menard (1707), on s'indiquen els límits de les províncies eclesiàstiques (arquebisbats) però no pas els corresponents a les diòcesis (figura 9)³⁰, cal esperar als volts del concordat del 1851 (Pro, 2019) per trobar noves representacions de la geografia eclesiàstica peninsular en el seu conjunt.

28. <<https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/catalunya/id/1466/rec/2>>.

29. <<https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/fonscec/id/875/rec/5>>.

30. <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53057069p?rk=21459;2>>.

Durant aquest lapse temporal, es va produir l'extensa obra del geògraf Tomás López (1730-1802) i els seus fills (Capel, 1982; Líter i Sanchis, 2002; Hernando, 2005; López Gómez i Manso, 2006). Crida l'atenció que, malgrat que l'estament eclesiàstic (bisbes, rectors i dignitats episcopals) fos el principal fornidor d'informacions geogràfiques per a López, la seva obra impresa no va tenir, ni de bon tros, un biaix diocesà remarcable, ja que és fonamentalment una producció de caràcter civil. Moltes províncies (intendències) que fins aleshores no tenien una imatge cartogràfica (començant per Madrid) finalment la van assolir de la mà del *geógrafo de S. M.* Comptat i debatut, la producció cartogràfica diocesana (o mixta) de López consta de:

- Cinc mapes de bisbats destinats a l'*España sagrada*, gravats per ell a partir d'originals dibuixats per altres autors.
- Sis versions de mapes que ja havien estat publicats anteriorment (Conca, Còrdova, Múrcia, Sevilla i Toledo).
- Cinc mapes diocesans (o bé mixtos, politicoeclesiàstics) vertaderament nous: Extremadura (1766)³¹, Àvila (1769)³², Tudela (1785)³³, Badajoz (1794)³⁴ —signat pel seu fill Juan, per tal de fer mèrits davant Godoy— i Plasència (1797)³⁵.

Es poden esmentar també onze mapes de vicaries i altres demarcacions menors dels ordes militars, però no els tenim en compte en el còmput total de cartografia eclesiàstica pròpiament diocesana.

López no va realitzar cap mapa de síntesi de la divisió eclesiàstica espanyola. Això és tota una paradoxa en un autor que havia assegurat reiteradament als seus informants que es trobava treballant en un mapa de la diòcesi:

Hallándome haciendo un mapa de ese obispado me pareció preciso para la mayor exactitud que, antes de publicarle, rogase a los señores curas párrocos me subministrasen noticias ciertas de las inmediaciones de sus iglesias, que siendo para un fin útil y laudable al común del obispado, me persuado que ayudarán con ellas gustosos. (Manso, 2004: 184)

La ingent informació facilitada pels rectors a Tomás López, sovint a instàncies del respectiu bisbe, no es va traduir en la mateixa proporció en mapes diocesans, sinó que principalment va constituir una font d'informació imprescindible per a l'elaboració d'una cartografia provincial, la realització de la qual era certament força urgent, a causa sobretot de la manca de mapes a bona part de la Corona de Castella.

Com hem avançat, és amb relació al concordat quan trobem, per primera vegada, un parell de mapes diocesans editats a Espanya, ambdós de factura

31. <<https://www.ign.es/web/catalogo-cartoteca/resources/html/023601.html>>.

32. <<https://bibliotecavirtual.defensa.gob.es/BVMDefensa/es/consulta/registro.do?id=98791>>.

33. <<https://bvpb.mcu.es/es/consulta/registro.do?id=422949>>.

34. <<https://bvpb.mcu.es/es/consulta/registro.do?id=423317>>.

35. <<https://bibliotecadigital.rah.es/es/consulta/registro.do?control=RAH20101000497>>.

senzilla, i dels quals tenim ben poques dades. L'únic exemplar conegut del que creiem que pot ser el primer es troba a la Cartoteca de l'ICGC, procedent del llegat de Josep Iglésies, i està mancat de cap mena de referència d'autoria, any o editor, i ni tan sols conté títol³⁶. Aquesta opacitat fa pensar si no es podria tractar d'un material reservat precisament per a la negociació del concordat.

El segon és el *Mapa eclesiástico de todas las diócesis de España y adyacencias, con las divisiones, extensión del territorio y límites de cada uno de los arzobispados y obispados sufragáneos*, gravat a la Litografía de Bachiller de Madrid³⁷. L'exemplar que conserva el Centro Geográfico del Ejército du anotat l'any 1852, però es pot haver pres la data de l'atles de Francisco J. Torres Villegas (*Cartografía hispano-científica o sea los mapas españoles*), on també hi ha un senzill mapa de petit format que compara la demarcació de les províncies eclesiàstiques abans i després del concordat (Hernando, 1998-99).

Aquest segon mapa respon netament a la ideologia liberal, molt crítica amb les anomalies i irregularitats que presentava una demarcació eclesiàstica farcida d'excepcions que restaven al marge de l'autoritat ordinària (pseudodiòcesis *vere nullius*, ja fossin d'abadiat o dels ordes militars). L'obra és tot un manifest gràfic en favor de la racionalització de la geografia eclesiàstica, en la qual s'emfasitzen i exageren fins a la caricatura les irregularitats i els enclavaments.

En la mateixa dècada, es van publicar a l'estranger sengles mapes de síntesi de la demarcació diocesana espanyola, ambdós de petit format, l'un a Alemanya i l'altre a Roma. El primer, publicat el 1854 per la cèlebre editorial Justus Perthes, de Gotha, sorprèn per la seva qualitat gràfica, llegibilitat i relativa correcció³⁸. La síntesi diocesana prèvia al concordat que no es va atrevir a fer Tomás López la va portar a terme, en canvi, el militar i cartògraf Karl Spruner von Merz (1803-1892) en el seu *Dr. Karl Spruner's Historisch-geographischer Hand-Atlas*, paradoxalment traient profit de les informacions produïdes principalment pel geògraf espanyol.

De qualitat molt inferior és el mapa peninsular inclòs per Girolamo Petri en *L'orbe cattolico ossia Atlante geografico storico ecclesiastico*, publicat a Roma el 1858-1859, el qual representa les demarcacions provincials resultants del concordat, alhora que assaja de situar les tres noves diòcesis previstes a Ciudad Real, Madrid i Vitòria³⁹.

Cal esperar al canvi de segle per trobar, finalment, dos bons mapes de gran format amb la demarcació eclesiàstica espanyola. El primer (1899) és el *Mapa eclesiástico de España por el doctor D. M. M.*, a escala 1:1.500.000

36. <<https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/espanya/id/1657/rec/1>>.

37. <<https://www.ign.es/web/catalogo-cartoteca/resources/html/003467.html>>.

38. *Die iberische Halbinsel nach ihrer kirchlichen Eintheilung. Mit Angabe der römischen & gothischen Bischofsitze, so wie der ältesten & wichtigsten Klöster*, <<https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY-8-1-34428-1180581:Die-iberische-Halbinsel-nach-ihrer->>.

39. Làmina XLVI: *Circoscrizione delle province ecclesiastiche e diocesi nei regni di Spagna e Portogallo*, <<http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/bdh0000019197>>.

Figura 10. M. M., *Mapa eclesiástico de España*, 1899 (detall amb part de l'orla publicitària)

Font: Biblioteca Nacional de España.

(figura 10)⁴⁰. L'exemplar de la Biblioteca Nacional conté la signatura, en cada una de les dues làmines que el formen, del prevere José Pérez Martinón (1848-1911), tot un personatge: heterodox, rebel i filoprotestant. Precisament per aquest tarannà, per tal de no perjudicar la venda del seu mapa, l'autor amaga la seva identitat sota unes inicials que únicament corresponen al seu segon cognom. Crida l'atenció la inclusió d'una orla d'anuncis publicitaris, una estratègia comercial freqüent en la cartografia de l'època (Montaner, 2014), però que transmet una imatge molt terrenal i poc espiritual de l'Església.

Finalment, cal destacar el *Mapa de la división eclesiástica de España formado con los datos oficiales y los facilitados por los Ilmos. Sres. prelados a don José Méndez*⁴¹. També està format per dues grans làmines, amb una escala de la mica superior (1:1.000.000) que la del seu precedent immediat. L'orla publicitària del mapa de Martinón aquí es transforma en una sanefa o cinta amb el nom dels prelats de l'època, informació que ens permet situar l'edició al voltant del 1900.

José Méndez (Madrid, 1846) va estar vinculat a l'Instituto Geográfico (IGE) des de la seva creació el 1870 i es va formar com a gravador amb Pedro Peñas (Urteaga i Nadal, 2001: 32). El 1898, l'autor va publicar un magnífic mapa de la diòcesi de Palència, dibuixat pel funcionari d'Obres Públiques Francisco Pérez de Nanclares⁴². Méndez combinava la seva feina a l'IGE amb l'edició litogràfica privada aprofitant les fonts elaborades pels organismes ofi-

40. <<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000022813>>.

41. <<https://www.ign.es/web/catalogo-cartoteca/resources/html/003428.html>>.

42. <<https://www.ign.es/web/catalogo-cartoteca/resources/html/003468.html>>.

cials. Tot el mapa d'Espanya *respira* l'aire de l'IGE: la tipografia del títol, el dibuix d'aigües al litoral, naturalment el perfil peninsular... La imatge de conjunt és elegant, equilibrada, austera, moderna i eficaç en la comunicació de la informació. S'intueix la intervenció dels tècnics de l'Instituto Geográfico, més enllà del mateix editor. No endebades només coneixem l'exemplar que precisament es conserva a la cartoteca de l'IGN.

8. Un balanç

Sabem que la història de la cartografia treballa amb les minses restes del naufragi deixades pel pas del temps, més encara quan el suport de l'obra és molt fràgil i, per tant, efímer. A més, bona part de la producció va ser manuscrita, de manera que sovint existia un sol exemplar de cada mapa, cosa que incrementa el risc de pèrdua. Per això, quan s'aborda un inventari documental amb ambició d'exhaustivitat, sempre es té el dubte de fins a quin punt s'ha assolit l'objectiu. Futures noves prospeccions arxivístiques haurien d'ampliar la nòmina d'obres conegudes: potser a l'arxiu del Ministeri de Justícia, amb relació a la negociació del concordat i la tramitació dels subsegüents arranjaments parroquials; tal vegada als arxius diocesans (tot i que hem consultat sobre el particular a la seva gran majoria); potser a l'Arxiu Apostòlic Vaticà (Cárcel, 2007); qui sap si en col·leccions particulars...

En qualsevol cas, amb la mostra coneguda —sens dubte representativa de la realitat—, sabem que entre el final del segle XVI i el 1900 es van elaborar, dins i fora de les nostres fronteres, 123 mapes diocesans o, si més no, amb un caràcter mixt politicoeclesiàstic. D'aquests, 84 van ser impresos i 39 van restar manuscrits. Del total indicat, es conserven 107 peces, mentre que de 16 més només tenim notícia de la seva existència, principalment mitjançant el testimoni de Tomás López en les extenses declaracions de fonts d'informació incloses en bona part dels seus mapes. Dels mapes perduts, únicament un parell estaven impresos, segons van indicar el mateix López (es refereix a Segorbe) i el geògraf galleg José Cornide (Zamora).

Com hem vist, amb el mapa sevillà de Chaves (mort el 1574) arrenca la cartografia eclesiàstica espanyola. El nostre inventari es clou el 1900, amb la també esmentada publicació d'un parell de bons mapes de grans dimensions amb la divisió eclesiàstica del conjunt del país. També el model cartogràfic propi de la geografia eclesiàstica arriba al seu zenit en els darrers anys del segle XIX (en paral·lel al model bessó, de caràcter civil, amb províncies i partits judicials). Els posteriors mapes diocesans ja no aporten cap novetat en el llenguatge gràfic emprat, i de fet van tendir a la monocromia.

Establir el còmput de mapes eclesiàstics resulta una mica arbitrari, perquè la xifra depèn d'on i de quina manera hi posem els trets definitoris: molts mapes presenten una temàtica o un contingut informatiu plural i divers, no estrictament de caràcter diocesà. A l'hora de fer un balanç quantitatiu, convé ser estrictes, perquè no pretenem inflar el pes real de la cartografia eclesiàstica. No hi incloem mapes de demarcacions menors (algunes exemptes de tutela bisbal)

ni mapes essencialment provincials —com els de Coello⁴³— que només representen una part de la respectiva diòcesi o els que a penes inclouen les demarcacions eclesiàstiques, on apareixen tractades d'una forma marginal i sense informació original. No considerem tampoc aquells que són molt grollers, gens fidedignes o amb poca informació, fins i tot malgrat que el seu títol afirmi que es tracta d'un mapa eclesiàstic. Prescindim de còpies manuscrites que no aporten cap novetat digna d'esment respecte al seu model, i de la mateixa manera deixem de banda segones edicions que a penes s'allunyen de la planxa inicial. Però sí que tenim presents els mapes regionals que van ser pioners en incloure la demarcació episcopal amb una fidelitat acceptable —l'Aragó de Lavanha (1619), la València de Cassaus (1693)⁴⁴, la Galícia de Valk i Schenk (c. 1700)⁴⁵ i la Catalunya de Sanson (1660) i d'Aparici (1720). En canvi, descartem els exemplars posteriors que segueixen fidelment el seu deixant, quan no són copiats de manera descarada, sense fer-hi noves aportacions.

Amb tots aquests advertiments, ens quedem amb els esmentats 123 mapes diocesans, dels quals només una desena es refereix al conjunt del país.

Si tenim presents els mapes regionals amb dibuix de límits diocesans i els (raríssims) mapes detallats de províncies eclesiàstiques, només en cinc bisbats (Almeria, Guadix, Lleó, Pamplona i Santander) manca alguna notícia de l'existència d'un mapa diocesà solent anterior al 1900. El cas de les noves diòcesis postconcordat (Ciudad Real, Madrid i Vitòria) no és equiparable, perquè la cartografia provincial (o regional, en el cas basc) feia innecessari un mapa eclesiàstic específic, de la mateixa manera que succeïa als bisbats insulars. La gran majoria dels 57 bisbats peninsulars existents, abans o després del concordat —el 91% (52)—, van comptar, en un o altre moment (fins al 1900), amb alguna imatge cartogràfica, hagi perdurat o no fins a l'actualitat.

Algunes diòcesis van ser especialment prolífiques en mapes: Conca s'endú la palma, amb vuit versions; Granada en té set; Jaén sis, i cinc en tenen els bisbats de Barbastro, Barcelona, Osma, Santiago i Toledo. Les diòcesis d'Astorga, Ciudad Rodrigo, Còrdova, Jaca, Segorbe, Sevilla, Tarassona i Toledo van comptar amb quatre mapes.

Al marge de la quantitat, en la col·lecció de mapes eclesiàstics s'hi compten alguns exemplars d'extraordinària qualitat. En cada època es troben peces d'enorme interès, tecnològicament capdavanteres i dels cartògrafs més destacats de cada moment: Chaves, Lavanha, Fosman, López, Coello, Méndez...

Com és lògic, entre els autors de mapes diocesans —al marge de geògrafs, gravadors i editors en general—, sovint hi trobem també eclesiàstics dotats d'habilitats artístiques i coneixements tècnics, excel·lents coneixedors dels respectius bisbats: Salzedo (Jaén), Hoffrichter (Còrdova), Bartolomé Ferrer

43. Només set mapes contenen límits de bisbats, encara que sigui parcialment: *Madrid* (1847), *Álava* i *Guipúzcoa* (1848), *Segovia* (1849), *Logroño* (1851), *Castellón de la Plana* i *Palencia* (1852). Vegeu els mapes de Coello, amb un detall màxim, al portal creat per la UAM: <<http://guiadigital.uam.es/FondosAntiguos/Coello/Coello.php>>.

44. <<https://bibliotecadigital.rah.es/es/consulta/registro.do?id=12779>>.

45. <<http://biblioteca.galiciana.gal/es/consulta/registro.do?id=6681>>.

(Conca), Cassaus (València), Sutil (Astorga), Loperráez (Osma)⁴⁶, Marín (Santiago), Martínón... Naturalment, també hi ha aportacions d'arquitectes, pintors, historiadors, militars, naturalistes, etcètera. Diversos exemplars —però no pas tots, ni de bon tros— contenen simbologia religiosa, entre la qual destaca l'ús ocasional de l'escut episcopal coronat pel capell amb borles.

Alguns mapes eclesiàstics ja figuren a hores d'ara en la incipient història de la cartografia d'Espanya. La peça més emblemàtica és l'esmentat mapa de l'arquebisbat de Toledo en temps del cardenal Portocarrero (Líter i Sanchis, 2001). Sens dubte, bastants altres mereixen ser incorporats al relat.

Certament, la producció global de mapes diocesans a Espanya sembla que és inferior a la dels països pròxims d'Europa, si bé caldrien inventaris similars al nostre per poder afirmar-ho amb seguretat. Al capdavall, no perdem de vista que la península Ibèrica sempre va restar a la perifèria de la producció cartogràfica europea. Els grans treballs es van fer a Flandes, París, Alemanya... La producció manuscrita a Itàlia també va ser ingent. En definitiva, cal situar la producció cartogràfica eclesiàstica espanyola en el context d'un país on, tal com es planyia el geògraf Tomás López: «El uso y manejo de los mapas, parte principal de la Geografía, es quasi peregrino entre nosotros; no alcanzo el motivo de donde procede esta ignorancia» (*Principios geográficos aplicados al uso de los mapas*, 1775: XI).

Malgrat tot, es pot afirmar que a Espanya la producció de mapes de caràcter diocesà va assolir una relativa abundància en el si d'una producció cartogràfica en general modesta. A més, molts d'aquests treballs destaquen per la seva qualitat, en comparació amb els produïts a cada època.

9. Cronologia

Una anàlisi cronològica de la producció cartogràfica eclesiàstica per quarts de segle permet observar tres etapes àlgides: 1651-1675 i les segones meitats dels segles XVIII i XIX (figura 11).

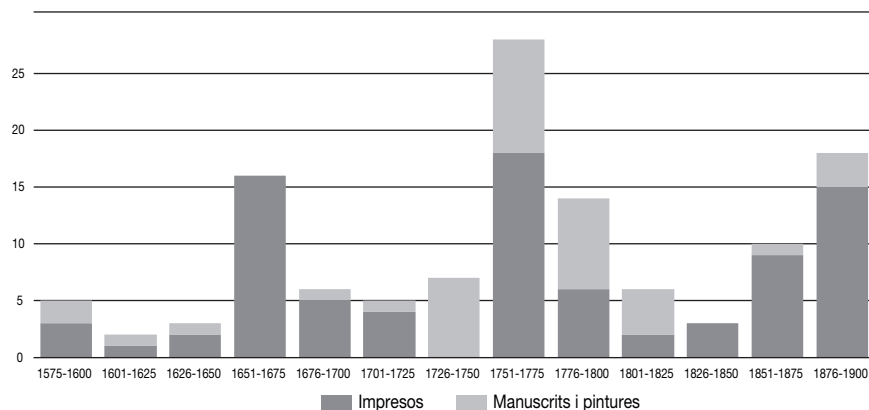
D'entrada, cal remarcar la notable arrencada de l'edició de mapes diocesans en el darrer quart del segle XVI, un fenomen que —com hem comentat— es produeix exclusivament a Andalusia. Després d'una primera meitat del segle XVII sense gairebé mapes eclesiàstics, es registra una espectacular embranzida directament imputable a les seqüeles del magnífic mapa de Lavanha, en plena època daurada de la cartografia flamenca, atès que es van publicar dues col·leccions de mapes dels bisbats d'Aragó, amb sis exemplars cadascuna, l'una del taller de Janssonius (1653) i l'altra de Blaeu (1662) (Hernando, 2022).

Del 1676 al 1750 les publicacions són força minses. Destaquen aportacions referides a l'arquebisbat de Granada (amb diverses pintures) i el mapa de Cartagena de Felipe Vidal (1724), al costat dels mapes genèrics ja esmentats de Catalunya i València.

La publicació de l'*España sagrada* repercuteix en el pic de publicacions del 1751-75. El seu inici va permetre superar amb energia un preocupant lapse

46. <<https://bibliotecadigital.rah.es/es/consulta/registro.do?id=12755>>.

Figura 11. Cronologia dels mapes diocesans d'Espanya

Font: Biblioteca Nacional de España.

temporal mancat de mapes editats, concretament entre els anys 1724 (Cartagena) i 1761 (una data prolífica: Astorga, Còrdova i València).

Evidentment, l'abundància de mapes de la segona meitat del segle XVIII es nodreix en gran mesura de la producció de Tomás López i també de l'aplec de materials inèdits que ell va dur a terme. També gràcies a aquest geògraf tenim notícia de l'existència de nombrosos mapes perduts (una dotzena en l'esmentat període), de manera que la xifra dels mapes realment conservats en la segona meitat del segle XVIII cal reduir-la en una quarta part.

En l'etapa 1776-1800, la producció afluixa, i la majoria de les peces van restar manuscrites (ja hem comentar el mapa de Sigüenza i un altre de ben destacable és el de Ciudad Rodrigo de l'arquitecte J. Sagarvinaga)⁴⁷. López, ara *geógrafo de los dominios de S. M.*, va monopolitzar la producció gravada amb sis mapes eclesiàstics.

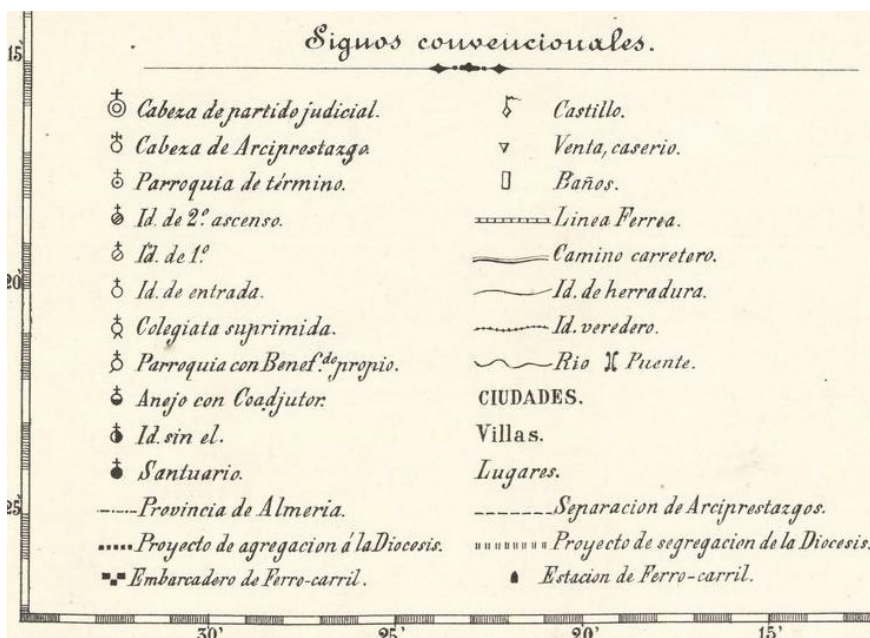
En qualsevol cas, aquesta evolució concorda amb la diagnosi de Callahan (1989: 45): «Durante las cuatro décadas que se inician en 1750, la Iglesia española disfrutó por última vez de una floreciente prosperidad material, cimentada sobre su secular acumulación de recursos».

Entre el final i el començament de les dues fornades de l'*Espanya sagrada* (Tortosa, 1801, i Lleida, 1850), es va gravar un sol mapa diocesà, el de Santiago de Compostel·la del rector Àngel Marín, això sí, amb dues edicions molt diferents entre si⁴⁸. Cal relacionar la pobresa de producció cartogràfica diocesana de la primera meitat del segle XIX amb la convulsa situació política general i també, de forma destacada, amb la pèrdua de poder de l'Església: exclaustació, desamortització, supressió de la jurisdicció senyorial, abolició del

47. <<https://bibliotecavirtual.defensa.gob.es/BVMDefensa/es/consulta/registro.do?id=98975>>.

48. <<https://www.ign.es/web/catalogo-cartoteca/resources/html/003466.html>>.

Figura 12. José F. Henares, *Carta geográfico-estadística del arzobispado de Granada*, 1867 (detall de la llegenda)

Font: Biblioteca Nacional de España.

delme... En definitiva, es tracta del procés al qual Cuenca Toribio (1967) es refereix com «la desarticulació de la Iglesia española del Antiguo Régimen», ben estudiat per Callahan (1989). Definitivament, no va ser una conjuntura propícia per al dibuix de mapes diocesans. Sí que ho va ser, en canvi, per a la difusió de la nova geografia política derivada de la reorganització territorial liberal, en particular la formació de les províncies el 1833. Però aquesta és una altra història (Alegre, 2011; García Alvarado, 2014).

Com hem vist, el concordat del 1851 obre una nova etapa de reactivació de la cartografia diocesana. D'aquest acord prové la necessitat de divulgar les novetats en la demarcació territorial, d'entrada en el canvi de particulars *metropolitanos*. També hi haurà mapes referits a nous bisbats (en particulars Madrid) o a les fusions previstes (el cas de Solsona i Vic)⁴⁹. A més, del concordat es deriva un feixuc procés d'arranjaments parroquials, que comportava l'establiment d'una complexa classificació jeràrquica, la qual es va traslladar als mapes diocesans mitjançant una rica simbologia puntual, com en el cas del mapa de Granada del 1867 (figura 12)⁵⁰.

49. <<https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/fonscec/id/1021/rec/1>>.

50. <<https://bibliotecadigital.rah.es/es/consulta/registro.do?id=15926>>.

Alhora, es generalitza l'establiment d'arxiprestats, unitat intermèdia eclesiàstica equivalent al partit judicial que dona lloc a una vistosa línia de cartografia administrativa, la qual arriba al seu zenit amb els mapes del bisbat d'Oviedo, del procurador eclesiàstic Julio Vallauré (1894)⁵¹, i el de Palència (1898) ja esmentat. Les innovacions tecnològiques faciliten aquest lluit desplegament de recursos gràfics i l'ús del color. Ja en el primer terç del segle XX, aquest model cartogràfic assolirà una remarcable presència en totes les geografies regionals editades per l'editorial Alberto Martín de Barcelona sota la direcció del geògraf F. Carreras Candi.

Cal situar l'embranchida final en l'aparició de mapes eclesiàstics en el context de la Restauració, de recuperació de preeminència social per part de l'Església, fonamentada en una substancial millora de la relació amb els successius governs (Callahan, 2002).

En conclusió, al llarg dels 325 anys estudiats, hem comprovat que la cartografia eclesiàstica va aportar peces d'extraordinari interès i qualitat. La història general de la cartografia espanyola resultaria incompreensible (o escapçada de forma absurda) si ignoréssim aquest gènere de mapes.

Referències bibliogràfiques

- ALEGRE NADAL, Pau (2011). «El mapa com a mirall de la biografia individual i de la història col·lectiva. Estudi introductori del mapa 'Cataluña con las nuevas divisiones', d'A. H. Dufour (1837)». A: *10 mapas de Catalunya (1606-1906)*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, 103-129.
- BUISSERET, David (2007). «Regional Cartography». A: *The History of Cartography*. Chicago: University of Chicago Press, vol. 3-I, 1.085-1.091.
- BURGUEÑO, Jesús i GRAS, M. Mercè (2014). *Atlas de la Catalunya senyorial. Els ens locals en el canvi de règim (1800-1860)*. Barcelona: ICGC / Rafael Dalmau.
- CALLAHAN, William J. (1989). *Iglesia, poder y sociedad en España, 1750-1874*. Madrid: Nerea.
- (2002). *La Iglesia católica en España (1875-2002)*. Barcelona: Crítica.
- CAPEL, Horacio (1982). *Geografía y matemáticas en la España del siglo XVIII*. Vilassar de Mar: Oikos-tau.
- CÁRCEL ORTÍ, M. Milagros (2007). *Visitas pastorales y relaciones 'ad limina'. Fuentes para la geografía eclesiástica*. Oviedo: Asociación de Archiveros de la Iglesia en España.
- CASTI, Emanuela (2007). «Pastoral visits cartography and ecclesiastical power in Lombardy». A: *The History of Cartography*. Chicago: University of Chicago Press, vol. 3-I, 904-907.
- CUENCA TORIBIO, José Manuel (1967). «La desarticulación de la Iglesia española del Antiguo Régimen». *Hispania sacra*, 20 (39), 33-98.
- DAINVILLE, François de (1954). «Les cartes anciennes de l'Église de France sur la cartographie ecclésiastique du XVIIe au XVIIIe siècle». *Revue d'Histoire de l'Église de France*, 40 (134), 7-121.
- FAUS PRIETO, Alfredo (1997). *Cartografía valenciana (siglos/segles XVI-XIX)*. València: Diputació de València.

51. <<https://www.ign.es/web/catalogo-cartoteca/resources/html/000379.html>>.

- FERNÁNDEZ NAVARRETE, Francisco (1997). *Cielo y suelo granadino (1732)*. Granada: Griselda Bonet Girabet (edició i estudi d'Antonio Gil Albarracín).
- GARCIA, João Carlos (2010). «A Lusitânia para o cardeal Guido Sforza: um mapa de Portugal de 1561 na Biblioteca Nacional». *Revista da Faculdade de Letras - História - Porto*, 11, 363-368.
- GARCÍA ALVARADO, José M. (2014). «Cartografía de la regionalización y la provincialización en España desde el siglo XIX». A: *Cartografía hispánica*. Madrid: Ministerio de Defensa, 351-381.
- GARCÍA LUJÁN, José Antonio (2002). *Las Alpujarras a principios del siglo XVII: el manuscrito Domecq-Zurita de 1605*. Córdoba: Universidad de Córdoba.
- GRAS CASANOVAS, M. Mercè (2008). «La cartografia en els ordes religiosos a l'època moderna. L'atles de les províncies del Carmel descalç». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 65, 406-416.
- HERNANDO, Agustín (1996). *La imagen de un país. Juan Bautista Labaña y su mapa de Aragón (1610-1620)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- (1998). *Contemplar un territorio. Los mapas de España en el Theatrum de Ortelius*. Madrid: IGN.
- (1998-99). «Los atlas temáticos del siglo XIX: saber científico y representación cartográfica». *Revista de Geografía*, 32-33, 107-138.
- (2001). «Jaén. Ca. 1600». A: LÍTER MAYAYO, Carmen; MARTÍN-MERÁS, M.ª Luisa; SANCHIS BALLESTER, Francisca (eds.). *Tesoros de la cartografía española*. Madrid: Biblioteca Nacional, 131-132.
- (2005). *El Atlas geográfico de España (1804) producido por Tomás López*. Madrid: Centro Nacional de Información Geográfica.
- (2022). «Los mapas de las diócesis episcopales aragonesas estampados en el siglo XVII». *Aragón Turístico y Monumental*, 392, 59-66.
- LÍTER MAYAYO, Carmen i SANCHIS BALLESTER, Francisca (2001). «Toledo. 1681». A: LÍTER MAYAYO, Carmen, MARTÍN-MERÁS, M.ª Luisa; SANCHIS BALLESTER, Francisca (eds.). *Tesoros de la cartografía española*. Madrid: Biblioteca Nacional, 136-138.
- (2002). *La obra de Tomás López. Imagen cartográfica del siglo XVIII*. Madrid: Biblioteca Nacional.
- LÓPEZ GÓMEZ, Antonio i MANSO PORTO, Carmen (2006). *Cartografía del siglo XVIII. Tomás López en la Real Academia de la Historia*. Madrid: RAH.
- MANSO PORTO, Carmen (2004). «El interrogatorio de Tomás López: nueva hipótesis sobre su finalidad». A: *Historia, clima y paisaje. Estudios geográficos en memoria del profesor Antonio López Gómez*. València: Universitat de València, 175-186.
- (2010). «Cartografía histórica de José Cornide en la Real Academia de la Historia: el mapa general del Reino de Galicia y los de sus diócesis (1760-1772)». *Abrente*, 42-43, 237-302.
- MONTANER, M. Carme (2002a). «Los excursionistas y la cartografía de los Pirineos a partir de 1870». A: *XIX Congreso Internacional de Historia de la Cartografía*. Madrid: Ministerio de Defensa.
- (2002b). «La difusión de un modelo territorial a través de la cartografía: los mapas provinciales de España del siglo XIX». A: MENDOZA VARGAS, Héctor et al. (ed.). *Integración del territorio en una idea de Estado. México y España, 1820-1940*. México: Instituto de Geografía / Universidad Nacional Autónoma de México, 133-149.
- (2014). «Mapes publicitaris de ciutats industrials: la iniciativa de Calvet i Boix (1879-1890)». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 77, 133-150.

- NADAL, Francesc (2019). «Administrative Cartography in Spain». A: EDNEY, Matthew H.; SPONBERG PEDLEY, Mary (eds.). *The History of Cartography. Volume 4. Cartography in the European Enlightenment*. Chicago: The University of Chicago Press, vol. I, 78-82.
- OLMEDO GRANADOS, Fernando i CORTÉS JOSÉ, Joaquín (ed.) (2010). *Andalucía. La imagen cartográfica hasta fines del siglo XIX*. Sevilla: Instituto de Cartografía de Andalucía.
- PALSKY, Gilles (1996). «Aux origines de la cartographie thématique: les cartes spéciales avant 1800». A: PELLETIER, M. et al. *5è curs. La cartografia francesa*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, 129-145.
- PELLETIER, Monique (2007). «The Administrative Mapmaking of Nicolas Sanson (1600-1667)». A: *The History of Cartography*. Chicago: University of Chicago Press, vol. 3-II, 1.497-1.500.
- PELLETIER, Monique et al. (1996). *5è curs. La cartografia francesa*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya.
- PEREDA, Felipe i MARÍAS, Fernando (ed.) (2002). *El atlas del Rey Planeta. La "Descripción de España y de las costas y puertos de sus reinos" de Pedro Texeira (1634)*. Hondarribia: Nerea.
- PRO, Juan (2019). *La construcción del Estado en España. Una historia del siglo XIX*. Madrid: Alianza.
- PUIGVERT I SOLÀ, Joaquim M. (1997). «Església i territori en els orígens de la Catalunya contemporània». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 44, 85-111.
- (ed.) (2003). *Les visites pastorals. Dels orígens medievals a l'època contemporània*. Girona: CCG i Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines.
- ROSSELLÓ I VERGER, Vicenç M. (1988). «El mapa del Regne de València de Cassaus (1693). La seua filiació i descendència (És el més antic dels mapes moderns del País Valencià?)». A: *Homenatge al doctor Sebastià García Martínez*. València: Generalitat Valenciana / Universitat de València, vol. II, 177-199.
- (2008). *Cartografia històrica dels Països Catalans*. València: Universitat de València / Institut d'Estudis Catalans.
- (2011). «Mapa del Principado de Cataluña y condado del Rosellón, por Francisco Xavier de Garma y Duran». A: *10 mapes de Catalunya (1606-1906)*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya / Rafael Dalmau, 75-87.
- URTEAGA, Luis i NADAL, Francesc (2001). *Las series del mapa topográfico de España a escala 1:50.000*. Madrid: IGN.
- VILA, Pau (1980). *El obispo Martí: interpretación humana y geográfica de la larga marcha pastoral del obispo Mariano Martí en la diócesis de Caracas*. Caracas: Universidad Central de Venezuela.